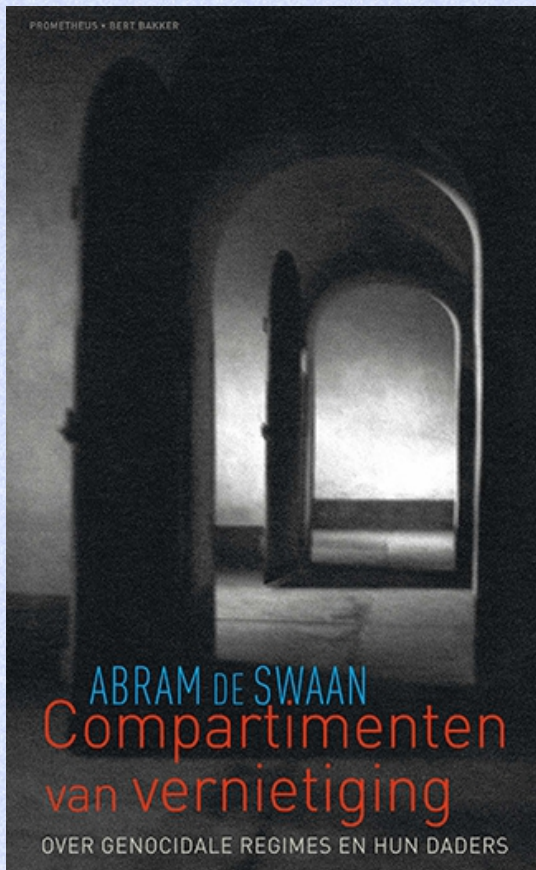

Verborgen massamoord

1.

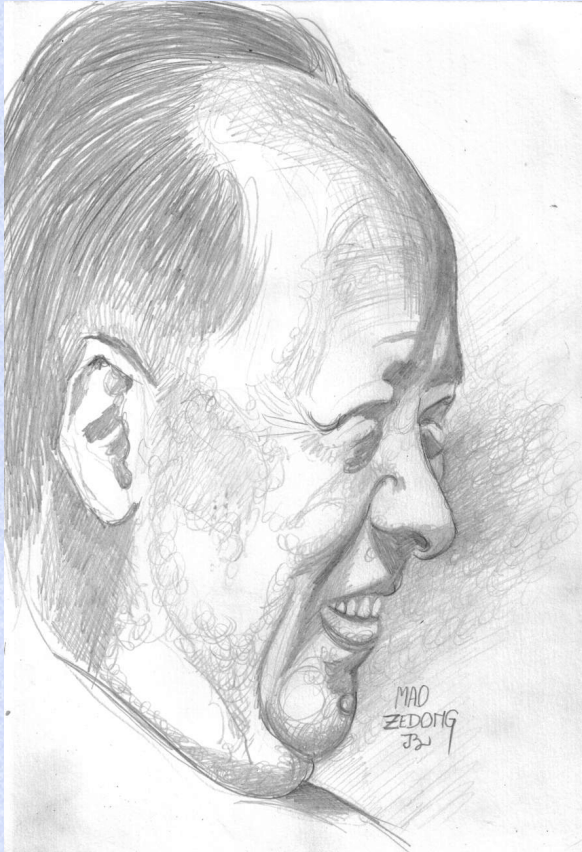
De Nederlandse socioloog Abram de Swaan beschrijft in zijn *Compartimenten van vernietiging* de realiteit van onze angst voor moordenaars. Wij vrezen namelijk de vandaag veel besproken terreurdaden en wij gedenken de tientallen miljoenen omgekomen militairen uit de oorlogen van de voorbije eeuw, maar veel schrikwekkender is dat er in de voorbije honderd jaar ook tenminste 100 miljoen ongewapende burgers werden gedood in door onze regimes zelf geplande, goed georganiseerde en geheim gehouden massamoordpartijen. (Cf.: de Swaan [afgekort *dS*], 9-10)

Terwijl de oorlogen in de vorige eeuw 35 miljoen doden maakten, viel een veelvoud daarvan in georganiseerde massamoorden waarvan de meeste in de vergetelheid of in de doofpot zijn

geraakt. Vaak moeten we het doen met slechts de getuigenissen van enkele slachtoffers die het overleefden terwijl de meestal ongestraft gebleven beulen alles bleven ontkennen of het bagatelliseerden. Ziehier enkele van deze feiten uit de voorbije eeuw.

De Duitsers moordden de Herero's in Namibië uit met **80.000** doden; **12 miljoen** Congolezen kwamen om in de Congo-Vrijstaat van Leopold II; in de Mexicaanse revolutie (1910-'20) vielen **2 miljoen** slachtoffers waaronder veel burgers; in WO I hebben de Turken **1 miljoen** Armeniërs uitgemoord; Stalin maakte **miljoenen** slachtoffers en de Japanners slachtten **miljoenen** Chinezen af; in WO II brachten de nazi's **6 miljoen** burgers om, voornamelijk joden; in Hiroshima en Nagasaki kwamen **3/4 miljoen** burgers om; na de oorlog werden **1 miljoen** achtergebleven Duitse burgers gedood en **10 miljoen** werden verjaagd; na WO II vielen bij de onafhankelijkheid van India en de afsplitsing van Pakistan **1 miljoen** doden en **10 miljoen** werden verdreven; in China verhongerden onder Mao in de collectivisering van de landbouw in de jaren '50 **tientallen miljoenen** boeren en tien jaar later vielen daar in de Culturele Revolutie

opnieuw **1 miljoen** doden; tegelijk werden, in 1965, **1 miljoen** Indonesische zogenaamde communisten vermoord; in 1973 vermoordden de Rode Khmer in Cambodja **1,7 miljoen** mensen; in Pakistan doodde het leger **honderdduizenden** Oost-Pakistaniërs; in 1968 werden in Guatemala **80.000** opstandelingen vermoord; de Serviërs vermoordden **10.000** Bosnische moslims; in 1995 slachtten de Hutu's **1 miljoen** Tutsi's af. Ook ingevolge georganiseerde hongersnood vielen miljoenen slachtoffers: de Britten lieten in 1840 en de daarop volgende jaren **massaal** de Ieren verhongeren en hetzelfde deden ze met de Indiërs op het eind van die eeuw, met **tientallen miljoenen** slachtoffers; ook onder Stalin, onder Mao en in Noord-Korea verhongerden **tientallen miljoenen** burgers na de in beslagname van het voedsel door het regime. (Cf: *dS*, 10-13)

Elk regime, elke macht is in de kiem moorddadig omdat het tegenstanders heeft van wie het een vijandsbeeld creëert dat in alle stilte gaat behoren tot de 'mentaliteit'. (Cf.: *dS*, 16) Zo bijvoorbeeld spreekt in een op relletjes uitgelopen [betoging tegen slavernij](#) in de Europese hoofdstad de betrokken minister Jan Jambon over '[crapuleus gedrag](#)', '[de uitwassen van een kanker](#)' en '[een netwerk achter de rellen](#)', wat dan naar zijn zeggen een '[harde aanpak](#)' vereist: het geweld tegen burgers die zich verzetten tegen onrecht vanwege het regime wordt gelegitimeerd en de [allochtone bevolking](#) wordt andermaal gestigmatiseerd. Een andere minister – Theo Francken – heeft het over het '[opkuisen van het Maximiliaanpark](#)' waar het een groep oorlogsvluchtelingen betreft die in geduldige afwachting van de behandeling van hun

asielaanzoek samen met hun kinderen in erbarmelijke omstandigheden buiten slapen: de slachtoffers van bombardementen worden aldus ook nog eens tot vijand van het tot asielverschaffing verplichte land gebombardeerd en inderdaad 'opgekuist'. In *Mein Kampf* nam Hitler deel aan de stigmatisering van het Jodendom dat hij omschreef als "[kiem der ontbinding in volkeren en rassen en \(...\) de vernietiger der menselijke cultuur](#)" en vervolgens kon hij hen kritiekloos uitroeien: zes miljoen joden werden vergast. "**Macrosociale transformaties (...) hebben hun uitwerking op de alledaagse omgang, ook in een genocidale situatie. Het regime bemiddelt (...) tussen deze twee niveaus door (...) [een] mentaliteit te selecteren (...) [en] door de constructie van een vijandbeeld (...). Al evenzeer van belang is de rechtvaardiging door het regime van geweldsgebruik onder verwijzing naar de beschikbare morele argumenten.**" (*dS*, 17)

Met de daarop volgende zin karakteriseert de Swaan het thema van het boek – 'over genocidale regimes' – en deze zin stemt tot nadenken, ook en vooral omdat de gelaakte praktijken bij nader toezien alles behalve een ver-van-mijn-bed-show blijken:

"Wezenlijk zijn de inspanningen van het regime om de moordenaars te rekruteren, om compartimenten van vernietiging te creëren en de doelgroep te isoleren." (dS, 17)

Vijandschap volgt uit groepsvorming omdat identificatie met sommigen ook uitsluiting van anderen meebrengt. Vijandschap kan uitmonden in collectief geweld, exploderend in massavernietiging. Deze wordt mogelijk door de creatie door het regime van "compartimenten waar gewelddaden konden en moesten worden begaan met volle overgave en in volkomen straffeloosheid. (...) De daders beschouwen het als een smerig karwei dat geklaard moest worden." (dS, 17-18) Daarbij "wordt de doelgroep in alle opzichten steeds verder afgescheiden van de mensen van het regime" – uiteindelijk worden zij uitgeroeid. "De ver doorgevoerde compartimentalisatie maakt het mogelijk dat mensen in andere domeinen van de samenleving kunnen blijven functioneren *alsof*

er niets gebeurd is. (...) [zij] *doen alsof er niets gebeurd was.*" (dS, 19-23) Helaas is uit de experimenten van Stanley Milgram gebleken dat een meerderheid van alle mensen hiertoe in staat is. "Zodra er een eind kwam aan de genocidale episode, probeerden het regime en zijn daders te verbergen wat er was voorgevallen, alle bewijs te vernietigen, een algeheel stilzwijgen te handhaven en elke aanzet tot onthulling van de feiten te voorkomen". (dS, 25)

Andermaal: wij vrezen terreurdaden en wij gedenken de tientallen miljoenen gesneuvelde soldaten uit de voorbije eeuw maar veel schrikwekkender zijn de goed georganiseerde en geheim gehouden massamoordpartijen door onze regimes op tenminste 100 miljoen ongewapende burgers.

2.

Honger is een aanslag, geen tegenslag
(honger als oorlogswapen)

"Anders dan meestal wordt aangenomen, is het aantal directe slachtoffers van gevechten doorgaans relatief klein in oorlogsgebied. De meeste mensen komen om door honger en ziekte" - aldus Hilal Elver in een nieuw rapport van de VN. Deze

misdaden tegen de mensheid betreffen momenteel tientallen miljoenen slachtoffers – het totaal benadert het cijfer van 1 miljard. Een actueel voorbeeld van een dergelijke humanitaire catastrofe is Jemen dat door Saoedi-Arabië wordt uitgehongerd. Honger volgt meestal niet uit tegenslagen zoals de klimaatcrisis of misoogsten: “Honger wordt gebruikt als genocidaal wapen” – **honger is een aanslag**. (2) Bovendien wordt het onrecht van de honger geïstitutionaliseerd.

In 2016 werden recordopbrengsten opgetekend voor heel wat graangewassen. “We produceren vandaag wereldwijd meer dan voldoende voedsel om iedereen te voeden”, zegt Katelijne Suetens van Broederlijk Delen: “(...) De hamvragen zijn wie het voedsel produceert, waar en voor wie.” (3)

Er is een vicieuze cirkel die doorbroken moet worden alsook een paradox. In de toekomst dreigt namelijk een mogelijke bevolkingsexplosie een bijkomende factor te worden voor nog meer honger en de oorzaak daarvan is paradoxaal genoeg de honger zelf. Immers, door het ontbreken van sociale rechten en in het bijzonder pensioenrechten, werken derde wereldburgers in slavernij en zo dreigen zij te verhongeren; in een poging om aan de hongerdood te ontsnappen, kopen zij zoveel mogelijk kinderen waarvan zij hopen dat die hen in hun oude dag zullen onderhouden. Van deze mensen kan men uiteraard niet verlangen dat zij de hun door het westen opgedrongen voorbehoedsmiddelen en sterilisatieprogramma's zullen toejuichen. Naast de uithongering is het onvruchtbaar maken van de autochtone bevolking in derdewereldlanden een tactiek van het rijke noorden om de macht te bestendigen. (4)

3.

De tientallen miljoenen in de oorlog gesneuvelde soldaten wegen niet op tegen de minstens 100 miljoen burgerslachtoffers van door onze regimes zelf geplande en geheim gehouden massamoordpartijen (1) door onder meer uithongering – honger wordt ingezet als oorlogswapen. (2) Er is meer dan genoeg voedsel maar het komt niet terecht. (3) Door de slavernij – het ontbreken van sociale rechten – proberen derde wereldarbeiders hun toekomst te verzekeren met een groot gezin (zij schuwen dus sterilisatie en voorbehoedsmiddelen) en zo ontstaat honger uit honger. Naast honger is ook sterilisatie een wapen om de slavernij te bestendigen. (4)

In zijn Compartimentering en vernietiging schrijft sociologieprofessor de Swaan: “De geleerden zijn vrijwel unaniem van mening – een zeldzaamheid in de menswetenschappen – dat niets in de persoonlijkheid van de daders hen méér dan anderen voorbestemt om hun wandaden te begaan (...): de daders zijn 'gewone zelfs “doodgewone” mensen’.” (*dS*, 26) (5) Anders dan Hannah Arendt gelooft de Swaan niet dat nazi-kopstukken zoals Adolf Eichmann onder deze noemer vallen: bij hen was het kwaad niet zomaar een kwestie van banaliteit ('Befehl ist Befehl') ofschoon het

aldus wel door Eichmann's advocaat Servatius in diens verdediging werd gebanaliseerd. (*dS*, 27-29) (9)

Uit Milgram's gehoorzaamheidsexperiment, opgezet vanuit de ontzetting voor de realiteit van het kwaad, blijkt dat twee derden van de mensen gehoorzamen zonder geweten, maar de Swaan benadrukt dat Milgram evenzeer bewees dat alle anderen óngehoorzaam zijn of zich dus verzetten. (*dS*, 31-32) Het al dan niet moorddadige gedrag blijkt tenslotte afhankelijk van omstandigheden zoals sociale druk en nabijheid van de bevelhebbers en van de slachtoffers. (*dS*, 33) In dezelfde lijn is het Stanford Gevangenisexperiment van Philip Zimbardo een open vraag gebleven, al lijkt het ook aan te tonen dat het impact van de situatie op ons gedrag groot is. (*dS*, 38-39) Edoch, situaties die van gewone burgers beulen maken, werden gecreëerd door genocidale regimes en de vraag luidt hoe die dan konden ontstaan: gaat het om een terugval in de barbarij of daarentegen om een gevolg van de moderniteit? De Swaan laat Michael Mann aan het woord: “**Moorddadige zuivering is modern omdat het de duistere kant van de democratie is.**” (*dS*, 50) Met hun populisme scheppen politici verdeeldheid maar anderzijds blijken de moordpartijen in dictatoriale regimes onovertroffen. Ook komen dictaturen vaak uit democratieën voort. “**Er is iets aan de moderniteit dat dit bijzondere kwaad op een massale schaal los maakt.**” (*dS*, 46-53)

Hoe ontstaat polarisatie? “**Een genocidaal regime kiest een bepaalde volksgroep uit als voorwerp van massahaat**” gevolgd door een intensieve haatcampagne aansluitend op reeds bestaande meningen en gevoelens. (*dS*, 56-57) Maar het 'wij-zij'-denken “**gebeurt altijd in een dynamiek van concurrentie**”: emoties veronderstellen belangen en vergezellen ze, zegt Nico Frijda. En Freud had het over '**projectieve identificatie**': men loochent zijn gevoelens en men projecteert ze (middels 'geruchten' – cf. D.L. Horowitz) op de ander en aldus wordt het slachtoffer als dader afgeschilderd. H.F. Stein spreekt over '**antagonistische symbiose**': het vijandsbeeld versterkt de cohesie van de eigen groep. (*dS*, 57-59)

Volgens J. Huizinga kunnen de emoties van een volk zich in een bepaalde richting ontwikkelen. Norbert Elias toont aan hoe beschaving volgt uit historische processen gespreid over 500 jaar waarbij een terugval in barbarij mogelijk blijft, zoals in het nazisme en waarbij onderlinge afhankelijkheid voor eendracht zorgt. Het begint met verwantschap en nabijheid maar met de vorming van staten worden de groepen ('wij' en 'zij') groter. Identificatie en desidentificatie of dus polarisatie komt in de plaats van een nog grotere barbarij, namelijk die van de onwetendheid en de onverschilligheid. (*dS*, 73-75)

“**De moderniteit heeft wellicht genocides gecombineerd met nieuwe ideologieën of met nieuwe technologieën, maar het fenomeen zelf is waarschijnlijk zo oud als de beschaving zelf.**” (*dS*, 82) De geschiedschrijvers in Oudheid en Middeleeuwen verhaalden met wellust over de massaslachtingen van onder meer de Kruisvaarders en de Mongolen, zij bezongen de heldendaden van de massamoordenaars en monumenten werden voor hen opgericht. De Azteken hadden geen verweer tegen het bloedbad dat de Spaanse veroveraars aanrichtten met miljoenen doden. In Afrika werden tien

miljoen zwarten als slaven verkocht voor de Amerikaanse plantages maar dit gold als uitbuiting, niet als genocide, al was er ook (ongeremde en ongestrafte) genocide op 'minderwaardigen' door kolonialen (ver van huis!) zoals de Duitse Keizer in Namibië en Kenia, de Tsaar in Centraal-Azië en de Kaukasus en Leopold II in de Congo. Er waren boerenopstanden zoals in 1850-1864 in de Taiping-opstand in Zuid-China waar 20 miljoen doden vielen en de daarop volgende plunderingen zorgden voor hongersnood. “Administratieve capaciteit, logistieke middelen, militaire technologie en propaganda hebben het potentieel van de staat voor het uitvoeren van genocidale campagnes enorm vergroot” (dS, 83-88) “De staat is de grootste mensendoder in de moderne wereld maar zij wist de sporen van haar vernietiging samen met haar documenten uit. (...) De meeste slachtoffers (...) zijn ongewapende burgers” met als doelgroepen ras, etnie, geloof, nationaliteit, klasse of politieke overtuiging ofwel werd lukraak terreur gezaaid. (dS, 89-92) Staan we even stil bij de exemplarische Rwandese genocide.

De massavernietiging van Tutsi's (T) (aristocraten) en verdachte Hutu's (H) (boeren) door de Hutu-Power-beweging in Rwanda in het voorjaar van 1994 (voorafgegaan door wederzijdse slachtingen in 1959 [door H op T] en in 1962 [door T op H]) gebeurde met machetes maar bleek zorgvuldig voorbereid. De VN onttrok zich aan haar beschermingsplicht. H en T werden door de kolonisten bestempeld als verschillende rassen – een puur verzinsel. (dS, 93-100) “(...) de fanatiekste voorstanders van een erfelijk onderscheid tussen T en H waren geobsedeerd door de mogelijkheid dat T zich als H konden voordoen om zo verwarring en verdeeldheid te zaaien” (dS, 100) – de referenties zijn identiteitskaarten... waarmee mogelijkwerwijze geknoeid werd en er zijn ook veel gemengde huwelijken. “Toch doodden de Hutu-Power-moordcommando's talloze Rwandezen puur op verdenking van Tutsi-herkomst of connecties, of enkel vanwege veronderstelde loyauteit aan Tutsi's.” (dS, 100) Uiterlijke Kenmerken zoals lichaamslengte hebben aanvankelijk niets met ras te maken, wel met rijkdom, met al dan niet doorvoed zijn. Op gelijkaardige wijze werd foutief een onderscheid verondersteld tussen Khmer en Vietnamezen en tussen zuivere Ariërs en andere Duitsers.

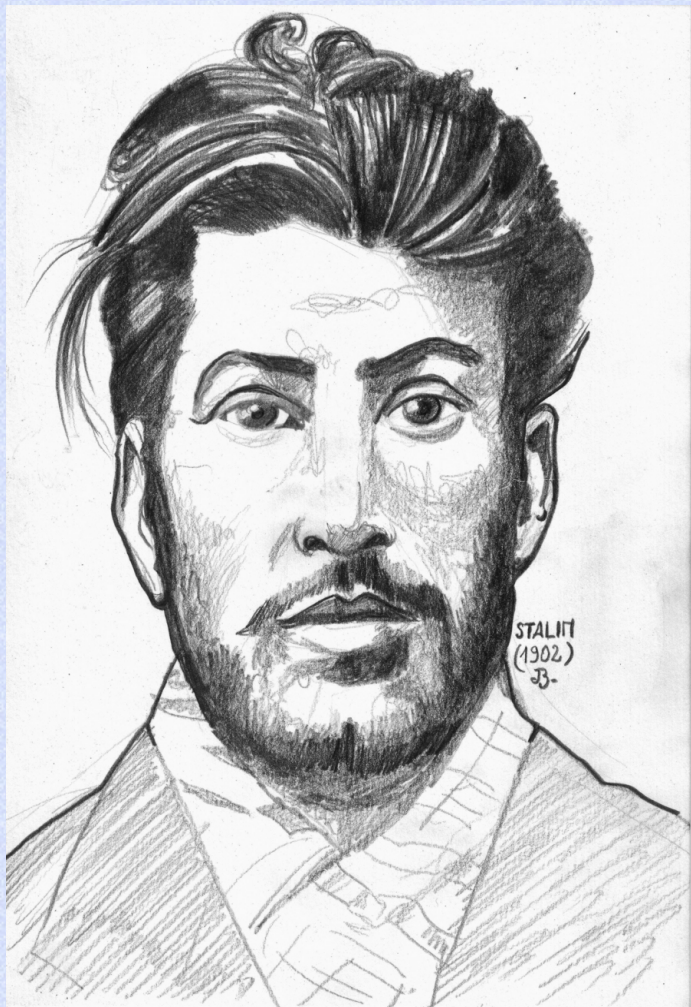
In Rwanda leidde de strijd tussen vermeend andere rassen in 1994 tot een genocide met tot een miljoen Tutsi-slachtoffers. H mogen geen medelijden hebben met T die 'kakkerlakken' worden genoemd – zij vertegenwoordigen het absolute kwaad en haat wordt emotieloze vernietigingsdrang (desidentificatie); H moeten andere H als broeders beschouwen (identificatie) – deze berichten worden onophoudelijk via de radio onder de H verspreid. Een radicalisering van deze aldus reeds bestaande gevoelens leidde uiteindelijk tot de genocide van 1994 met als startsein de dood van de Rwandese president Habyarimana na de aanslag op het vliegtuig waarop ook de Burundese president zat. De T van het Rwandees Patriottisch Front (RPF) werden geholpen door de Fransen die vruchteloos probeerden het moorden te voorkomen. De T vielen Oost-Congo binnen en Mobutu werd er vervangen door Kabila, waarna burgerwisten 20 jaar lang miljoenen slachtoffers maakten terwijl de wereld toekeek. “De doelbevolking van een genocidale haatcampagne hoeft niet een 'reële' dreiging te

vormen: dat was niet zo in het geval van de joden in Duitsland; de Koelakken in de Sovjet-Unie hadden onteigend kunnen worden in plaats van uitgeroeid; en het is moeilijk voor te stellen dat de slachtoffers van de Culturele Revolutie in China een bedreiging waren voor het Chinese communistische regime. In dit opzicht wordt de betrekkelijke autonomie van de collectieve fantasie nog eens bevestigd, vooral als die aangewakkerd wordt door de propaganda van het regime”. (dS, 100) Binnenlandse instabiliteit, onzekere internationale relaties, economische recessie, tekort aan landbouwgrond, bevolkingsexplosie en navenante concurrentie maakten de toestand explosief. De moordenaars werden door de overheid heimelijk gesteund maar de polarisatie was allang voorbereid. “Velen werden gedwongen mee te doen om niet vermoord te worden.” (dS, 111) (het was dus mee moorden met de medestanders of door hen vermoord worden) Er waren 100.000 tot 200.000 daders, de moordpartijen gebeurden in “een sfeer van afschuw en opwinding maar ook van een wreedaardig carnaval.” (dS, 114) “Alles was erop gericht de kring van medeplichtigen uit te breiden” (dS, 114) “De doelstellingen van het genocidale regime: een schoolvoorbeeld van collectieve regressie in dienst van het regime” (dS, 115) “De Rwandese genocide was een geval van autodestructieve destructie, omdat de genocidairs druk waren met het uitmoorden van ongewapende en ongeorganiseerde Tutsi's, maar nauwelijks verzet boden aan het zwaar bewapende en goed georganiseerde RPF dat naar Kigali optrok: 'Wij waren geen partij voor de RPF soldaten. Wij vochten alleen tegen mensen die we wel aankonden'” (dS, 115) Het was “een delirium van vernietiging [aangemoedigd via de radio] in het aanzicht van de militaire nederlaag”. (dS, 115) En de Rwandese genocide is in dit opzicht niet uniek. “De moordenaars creëerden gezamenlijk een mobiel, tijdelijk moordcompartiment waarin alles geoorloofd was, waar morele geboden niet meer golden, en waarin zij elkaar opzweepten tot een razernij die ze tot doden dreef, tot de moord die hun razernij nog weer verder opstookte. Aan het eind van de dag gingen de moordenaars naar huis en hielden zich bezig met de dingen van alledag. De volgende dag konden ze evengoed weer meegaan in de koortsige opwinding van de moordbende. (...) Hierin lijken ze op sportfans die, gezamenlijk en tamelijk onschuldig, een sfeer van extase en overgave creëren. (...) Ze opereerden (...) binnen een compartiment van woeste wreedheid dat zij zelf hadden opgetrokken op instigatie en onder dwang van het heersende regime”. (dS, 117)

4.

“Mensen zoeken bescherming voor de dreiging die het regime met zo veel succes heeft opgeroepen, en eisen dus drastische maatregelen tegen de boosdoeners die het regime zelf heeft aangewezen.” (dS, 134)

Een staat behoudt zich het alleenrecht op geweldsmiddelen of wapens, wat de binnenlandse vrede in de hand werkt – en ontwikkeling en beschaving mogelijk maakt – maar ook de onderdrukking van de eigen bevolking en uiteraard vergroot dan de dreiging tussen de staten onderling. De staat maakt de reikwijdte van insluiting en uitsluiting groter. Massavernietiging komt in de 19de en 20ste eeuw meer voor in sterk gecompartmentaliseerde samenlevingen. Geweld tegen weerlozen geschiedt meestal in de schaduw van een oorlog door reeds afgestompte soldaten die zinnen op wraak en die de 'rotte appels' uit de mand willen verwijderen. Staatsvorming beschermt de burgers maar sluit tegelijk hele categorieën van burgers van bescherming uit: die doelgroep wordt geregistreerd, geïsoleerd en ontmenselijkt en de rest wordt tegen ze opgezet middels desidentificering door propaganda, provocaties, vernederingen en

beschuldigingen, zoals in de schijnprocessen onder Hitler en Stalin. Meer compartimentalisatie betekent meer onverschilligheid tegenover de doelgroep en ook demonisering en buitensluiting via institutionalisering – 'apartheid'. Deportatie, onderbrenging in kampen, verwijdering uit het oog van de overige bevolking en tenslotte marteling en uitroeiing. Dat alles is publiek geheim, er wordt over gezwegen uit angst. Voorbeelden zijn nazi-Duitsland, Indonesië en Rwanda. Omdat een beschaafd volk geweld verafschuwt, moet het aan het zicht onttrokken worden – door compartimentalisatie. Het lot van de gedeporteerde joden werd geheim gehouden en bij de bevrijding trachtte men de sporen van de genocide alsnog uit te wissen. In Rwanda daarentegen werden omstaanders betrokken in geïmproviseerde

compartimenten ter plekke: het was mee moorden ofwel vermoord worden. Alle andere burgers kijken de andere kant op en blijven onaangeraakt. Getuigen van de Bosnische genocide hebben het over verkrachtingen, massa-executies en verminkingen onder invloed van alcohol – het gaat om een decivilisatie door het regime ingekapseld in speciale compartimenten met bovendien gecompartmentiseerd gedrag: stapt men een ander compartiment binnen, dan neemt men een ander gedrag aan “alsof er niets gebeurd was”. (dS, 129) De consument van varkensvlees weet hoe er gekweekt en geslacht wordt maar slaagt erin om dat tijdens de maaltijd te vergeten. Abattoirs, prostitutiehuizen, gevangenissen en andere gestichten vormen aparte compartimenten. (dS, 118-132)

“Angst kan agressie veel effectiever legitimeren dan haat, als de tegenstander niet als slachtoffer maar als dreiging afgeschilderd wordt. De daders presenteren zich graag als de slachtoffers van hun slachtoffers.” (dS, 134) “Mensen zoeken bescherming voor de dreiging die het regime met zo veel succes heeft opgeroepen, en eisen dus drastische maatregelen tegen de boosdoeners die het regime zelf heeft aangewezen.” (dS, 134) De doelgroep wordt voortdurend belast, het regime en zijn aanhangers profiteren daarvan en zo bijvoorbeeld palmde de Turken de gronden in van de door hen uitgeroeide Armeniërs. (dS, 135) “de vernedering van de doelgroep vermaakt en verheft de mensen van het regime.” (dS, 135) Het lijkt voor hen dan alsof zij werken aan een betere wereld en daartoe zijn de helden tot alles bereid, zelfs tot het beëindigen van het leven – uiteraard het leven van anderen. In de 20ste eeuw kreeg deze waanzin het wetenschappelijk omhulsel van een waanzinnige rationaliteit. (dS, 136-137)

In zijn boek over genocide beschrijft de Swaan vier vormen van massavernietiging: “de razernij van de veroveraars, de heerschappij door terreur (schrikbewind), de triomf

van de verliezers, en de razernij van de menigtes (megapogroms).” (dS, 137) In alle gevallen is het regime betrokken. (dS, 145-200) Ten slotte volgt het laatste hoofdstuk “Genocidale regimes en de compartimentalisering van de persoonlijkheid” (dS, 200-247) de auteur concludeert. “Genocidale daders functioneren in een sociale en fysieke omgeving die ze niet zelf gemaakt hebben, maar die het genocidale regime voor hen heeft opgezet. Zij doen hun werk met alle steun, zelf onder dwang van de omgeving.” (dS, 248) Het regime stuurt de genocide, er is een collectieve mentaliteit en ook de individuen hebben een aandeel. Dat is een heel andere conclusie dan die van Hannah Arendt en Stanley Milgram, die echter algemeen aanvaard worden. De nadruk moet volgens de

Swaan meer liggen op die minderheid die weigert om mee te doen met massamoord. “Modern is niet de massamoord maar de schaamte erover” (dS, 254) – maar dat kennen de genocidairs zelf niet: zij hebben een gebrek aan empathie en verliezen zich in fantasieën van almacht. (dS, 263) “Het meeste wat over massavernietiging bekend is komt uit rechtszaken. Voor hun rechters ontkenden de genocidairs de beschuldigingen waar mogelijk en als de feiten onweerlegbaar waren, wezen zij de verantwoordelijkheid voor hun daden af en deden zichzelf zo onbeduidend, nietszeggend en passief voor als ze konden.” (dS, 258-259)

5.

Genocide komt nooit uit de lucht vallen: in een maatschappij ontstaat polarisatie van de eigen groep tegenover de anderen, vervolgens worden de anderen gedemoniseerd of geïdentificeerd met het kwaad zelf zodat tenslotte hun opruiming een must is voor het welzijn van iedereen. Er worden speciale compartimenten opgericht waar men de 'veroordeelden' naartoe kan brengen en waar ze, onttrokken aan het zicht van allen, vernietigd kunnen worden. De massamoord is een publiek geheim, er wordt over gezwegen, het is een lastig karwei dat nu eenmaal geklaard moet worden en de uitvoerders hebben er nadien kennelijk helemaal geen moeite mee: ze doen alsof er niets gebeurd is en zullen mogelijke beschuldigingen in alle toonaarden ontkennen.

Maar er wordt ook massamoord gepleegd op andere manieren dan zoals door sociologen zoals de Swaan gesteld middels deportatie naar concentratiekampen en gaskamers: er zijn ook compartimenten die men vrijwel niet kan ontwaren en daden die men slechts moeilijk als massamoord kan duiden en deze onzichtbare concentratiekampen en moordpartijen zijn daarom ook de allergevaarlijkste want de meest succesrijke en zij maken veruit de meeste slachtoffers.

Misdaden die gepleegd worden in de openbaarheid en met getuigen, worden aldus spontaan als zodanig erkend en hun slachtoffers zijn slechts één keer slachtoffers, hun daders worden berecht, recht geschiedt, straffen worden uitgevoerd en genoegdoening volgt in de mate van het mogelijke. Dit alles wordt een stuk moeilijker wanneer in een genocide de massa medeplichtig wordt gemaakt door gedwongen toe te kijken of deel te nemen aan de moorden, zodat alle getuigen die niet werden vermoord, tot daders werden en derhalve zwijgen. Maar massamoord kan zich afspelen in een nog veel grotere duisternis en vrijwel onttrokken aan het oog van allen zodat zij volledig wordt miskend en men zich van haar bestaan pas heel laattijdig in de geschiedenis of gebeurlijk nooit ofte nimmer bewust zal worden.

Ook op microniveau zijn er vormen van misdaad en van moord die bijzonder moeilijk als zodanig te detecteren zijn en men kan hier denken aan gevallen van moord waarbij de daders zich hebben ingespannen om hun misdaad op zelfmoord te doen gelijken, hetzij door het ensceneren van een suïcide, hetzij door het in de hand werken van een zelfmoord middels doorgedreven pesterijen. In dat laatste geval wordt aan de slachtoffers twee keer kwaad berokkend omdat naast het kwaad van de eigenlijke misdaad, de daders er tevens voor zorgen dat de zaak niet aan het licht kan komen en dat het geschieden van recht zal uitblijven. Het pesten op zich is reeds zeer lastig te bewijzen omdat zich daar sowieso de laffe crimineel verbergt door het scheppen van virtuele maar effectieve compartimenten waarbij het kwaad kan geschieden wars van mogelijke getuigen en zelfs met de al dan niet bewuste of gewilde hulp van de slachtoffers zelf.

Zo bijvoorbeeld bestaat de meest elementaire maar ook meest drastische vorm van uitsluiting uit de groep in het negeren van welbepaalde anderen, waarbij getuigenissen vrijwel uitgesloten zijn omdat het hier niet zozeer het stellen van daden betreft maar wel het nalaten ervan, zoals bij het niet groeten van welbepaalde anderen, het niet meetellen, het niet vernoemen, het vergeten, het niet opmerken en zo verder. Gebeuren deze 'ondaden' systematisch en vormen de daders tevens een groep terwijl het slachtoffer een enkeling is of, in geval van meer slachtoffers, dezen geen onderling contact hebben, dan is het impact maximaal. Ook neemt het impact toe in de mate dat de sociale druk tot het voldoen aan allerlei plichtplegingen groter is en zo bijvoorbeeld ziet men niet toevallig een stijging van het aantal zelfdodingen ten tijde van allerlei feestdagen.

Eender inzake massamoorden hebben zich sinds oudsher quasi niet te bestrijden manieren van compartimentering gevormd welke het mogelijk maken dat enorme delen van de bevolking quasi onopgemerkt doch genadeloos worden uitgeroeid. Een sinds relatief korte tijd (gedeeltelijk) aan het licht gebracht voorbeeld is dat van de hardnekkig aanhoudende en geïnstitutionaliseerde veroordeling van mensen op grond van hun seksuele voorkeur door de uitoefening van druk vanwege religieuze, politieke of nog andere machten. In een maatschappij waarin homofilie taboe is, kunnen in het godsdienstonderwijs aan schoolkinderen, homo's bestempeld worden als 'handlangers van de duivel' zonder dat zij beschikken over mogelijkheden om daartegen te reageren: opvoedelingen die per definitie openstaan voor de autoriteit van de 'pedagogen' aan wie zij werden toevertrouwd, slikken het verwijt dat zich transformeert tot een zelfverwijt en in hun onmacht om de eigen aard te veranderen, ontstaat een toenemende frustratie waarin zij zichzelf beschuldigen, veroordelen en tenslotte ook bestraffen, zodat zelfs in het westen een op de vier homo's een zelfmoordpoging ondernemen. In een xenofobe maatschappij waarin hoogwaardigheidsbekleders vrijelijk communiceren over het 'opruimen' van asielzoekers en tegelijk in functie kunnen blijven alsof er niets gebeurd was, worden de bewuste slachtoffers veroordeeld en gestraft op een manier die zich quasi perfect onttrekt aan het oog van alle anderen omdat de anderen nu eenmaal niet gevisieerd worden zodat hun empathisch vermogen in de slaapmodus blijft verkeren. In een maatschappij waarin men het normaal gaat vinden dat voor automobilisten allerlei voorzieningen worden getroffen terwijl aan de veiligheid van fietsers en voetgangers nauwelijks aandacht wordt besteed – om maar te zwijgen over de ontoegankelijkheid van de openbare weg voor bijvoorbeeld rolstoelgebruikers – hebben al deze zwakke weggebruikers behalve met de fysieke bedreigingen en gevaren ook nog eens af te rekenen met de vernedering in een barbaarse pikorde en met het onbestraft blijven van het navenante onrecht. In een maatschappij waarin aan ouderen euthanasie wordt opgedrongen met de smoes dat het om een ultieme pijnstillers gaat, dreigen massa's mensen geslachtofferd te worden aan het krankzinnige mensbeeld van een kapitalistische dystopie. In een wereld die de slavernij als eigenlijke oorzaak van de hongerdood van dagelijks twintigduizend mensen miskent en die deze oorzaak op malafide wijze verwisselt met religie vanwege het verbod aldaar op voorbehoedsmiddelen, worden alle slaven een tweede keer

gestraft omdat zij niet alleen worden uitgebuit maar ook nog eens beroofd van de hoop op een beëindiging van het onrecht van de slavernij.

6.

Massamoordpartijen gebeuren onttrokken aan het oog van de burger in speciaal daartoe opgerichte compartimenten die fysiek bestaan ofwel virtueel – de concentratiekampen met de onzichtbare muren – en in dat laatste geval is de misdaad veel moeilijker te detecteren, hij is zeer lastig te bestrijden en maakt om die reden nog veel meer slachtoffers. Tot die slachtoffers behoren in de eerste plaats de dertigduizend hongerdoden per dag omdat zij de kinderen zijn van slaven die immers, teneinde hun oude dag te verzekeren, geen andere keuze hadden en hebben dan een zo groot mogelijk kroost. Dertigduizend hongerdoden per dag, dat zijn er jaarlijks een slordige elf miljoen of per eeuw zowat een miljard en dat is het dertigvoudige van het aantal oorlogsslachtoffers in dezelfde tijdspanne.

In het rijke noorden krijgen wij ze niet te zien, de hongerdoden, tenzij nu en dan in een of andere show met inzamelacties en luid applaus voor ons, heldhaftige gulle schenkers, die alweer een nieuw record gaan vestigen. Evenmin krijgen wij de slaven te zien die de ouders zijn van deze hongerdoden: ook zij leven – of sterven – ver van ons bed, ofschoon daarin nu toch verandering dreigt te komen met de massale volksverhuizing – een verplaatsing dus van het probleem naar de plek van oorsprong, naar de spreekwoordelijke vleespotten van Egypte, een boemerangeffect, en het moet

gezegd: wat wij daarvan tot nog toe meemaakten, is slechts het prille begin – de apocalyps zal geen jaren op zich laten wachten.

De slaven leefden, stierven, maar vooral: werkten in het voorbije millennium op veilige afstand van hun uitbuiters en zowel hun aantallen als de routes van de trafieken werden minutieus in kaart gebracht. Vooral vanuit de westelijke kusten van Afrika en vanuit Mozambique werden zij met miljoenen verscheept – deels naar Europa maar vooral naar de plantages op het Amerikaanse continent waar producten zoals koffie, katoen, suiker en tabak werden geteeld – een buit die dan verscheept werd naar de thuislanden van de slavendrijvers en waarmee dezen dan hun profijt deden.

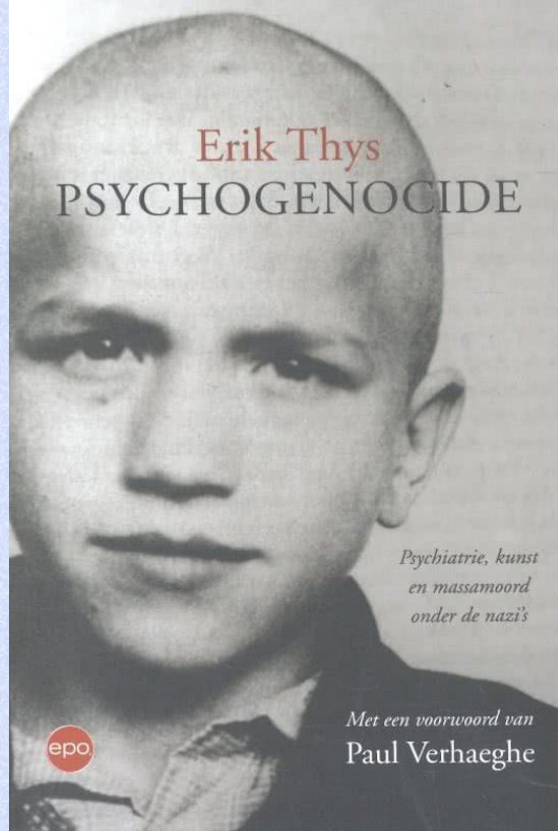
En nog doen, want de werkkampen in eigendom van rijke noorderlingen situeren zich nog altijd in ontwikkelingslanden ver hier vandaan, slavernij en kinderarbeid garanderen een heel zacht prijsje en een royale winstmarge. In 2014 telt India 14,3 miljoen slaven, in 2015: 18,4 miljoen of 1,4 percent van de bevolking, China telt er 3,2 miljoen, Pakistan 2 miljoen, Oezbekistan 1,2 miljoen, voor het merendeel dwangarbeiders in de katoenindustrie, in Rusland telt men onder de migranten 1 miljoen dwangarbeiders, in Nigeria verrichten 834 duizend kinderen gedwongen arbeid, in Congo-Kinshasa 763 duizend, in Indonesië 714 duizend, Bangladesh 681 duizend, Thailand 475 duizend – ziedaar de wereldtop tien. Verder in de lijst staan landen waar wij graag onze vakantie doorbrengen zoals Egypte (394 duizend slaven), Algerije (188 duizend), Marokko (158 duizend) en Haïti (238 duizend, vooral kinderen). In Mauretanië, waar de slavernij al duizend jaar bestaat, is 4 percent van de bevolking slaaf (156 duizend), gevolgd door Congo-Kinshasa, Sudan en noem maar op. In Noord-Korea bestaan geen wetten tegen de slavernij en is er op grote schaal dwangarbeid door het regime (1,1 miljoen slaven) en hetzelfde liedje in Iran, Syrië, Eritrea enzovoort.

Dichter bij de deur in de gewezen Oostbloklanden worden goedkope werkkrachten gerekruteerd of te werk gesteld in westerse fabrieken aan een hongerloon; er bestaat vaak geen sociale bescherming en de quasi afwezigheid van milieuwetten maakt de winstmarges voor gewetenloze uitbuiters nog groter. Deze laatsten werken de zo moeizame evolutie van de humaniteit vierkant tegen: in plaats van sociale wetten te introduceren in de bewuste ontwikkelingslanden, profiteren ze van de afwezigheid ervan en bewerkstelligen zij zodoende een scheefgetrokken concurrentie die resulteert in het verdwijnen van de minimumlonen en de stelselmatige ondermijning van de sociale wetten in de eigen thuislanden in het westen.

Wereldwijd leven vandaag 46 miljoen mensen in slavernij en een vierde van hen zijn minderjarig. In India worden werknemers verleid met een vals voorschot dat zij onmogelijk kunnen terugbetalen, hoe lang ze ook werken. Wie zich proberen te onttrekken aan de bedrieglijke praktijken, worden achternagezeten en fysiek en psychisch mishandeld. In feite is het westerse model voor het ketenen van arbeiders op een gelijkaardige leest geschoeid – het hele circus van leningen en afbetalingen – zodat de echte slavernij ook hier bij ons niet veraf kan zijn van zodra het sociale zekerheidsstelsel ingevolge de uitbuiting van de derde en de vierde wereld instort. (10)

7

de rechtvaardiging van de moordpartijen en onze gruwelijke toekomst

Regimes hebben niet gedood om te doden, zij hebben altijd motieven gehad of die tenminste voorgewend. In de sociologie wordt gesteld dat groepsvorming gepaard gaat met het afstoten van 'anderen', het demoniseren van niet-leden en tenslotte het aanvallen en doden van de ongewensten of het treffen van maatregelen om te verhinderen dat zij het bestaan naar binnen zouden komen of dat zij zich zouden kunnen voortplanten. Vaak was het motief de zuivering van het volk van zieke of 'levensonwaardige' elementen en de geschiedenis heeft niet gewacht op het nazisme om daar werk van te maken. Zo schrijft de Gentse historicus en moraalfilosoof Gie van den Berghe in zijn artikel *Van droom tot nachtmerrie*: *"In de VS werden van 1907 tot 1972 meer dan 70.000 personen gesteriliseerd, lijders aan tuberculose, syfilis of lepra;*

zwakzinnigen, armen, daklozen, alcoholici, drugverslaafden... De sterilisatiewet van de staat Californië stond in 1933 model voor de nazi-sterilisatiewet." (11) En verder: *"In 1920 publiceerden Karl Binding, een jurist, en Alfred Hoche, een psychiater, Die Freigabe der Vernichtung Lebensunwerten Lebens. [...] Ongeneeslijk zieken en geestesgestoorden in leven te houden, terwijl waardevolle levens van hongerende kinderen verloren gingen, leek absurd. In 1921 discussieerde de gezondheidsraad van Pruisen over sterilisatie van schizofrenen, manisch-depressieven, alcoholisten, psychopaten, erfelijke zwakzinnigen en mensen met criminele disposities. Medici waren voor, ambtenaren van het ministerie van justitie zetten de voet dwars."* (12) Het beruchte programma eugenetische euthanasie en verplichte sterilisatie van nazi-Duitsland (onder de codenaam *Aktion T-4*) dat in 1939 door Adolf Hitler werd opgestart, had tot doel de genetische zuiverheid van het Germaanse volk te bewaren door alle onzuivere elementen te vermoorden: zieken, gehandicapten, misvormden, geesteszieken enzovoort. Men stelde het bij monde van de artsen zo voor dat men hierdoor deze mensen verlostte uit een zinloos lijden en *euthanasie* betekent dan ook letterlijk *genadedood*: 'de meest humane manier om mensen om te brengen'. Wikipedia wijdt een artikel aan *Aktion T-4*, waaruit dit fragment: *"De uitroeiing gebeurde in Euthanasiecentrum Grafeneck (vanaf 20 januari 1940), Euthanasiecentrum Hartheim (vanaf 6 mei 1940), Euthanasiecentrum Hadamar (vanaf januari 1941), Bernburg (vanaf 21 november 1940), Brandenburg an der Havel (vanaf 8 februari 1940) en Sonnenstein (vanaf juni 1940) door vergassing, verstikking, injecties, vergiftiging, verhongering en overdoses medicijnen."* (13)

In de recente publicatie *Psychogenocide* schrijft de Leuvense psychiater Erik Thys ook over verdoken genocide. Zo werden in de jaren 1990 in Peru 300.000 arme vrouwen buiten hun eigen medeweten gesteriliseerd en hetzelfde deed de Israëlische regering

met immigrerende Ethiopische joden in 2013. Het gebeurt vandaag ook nog in de VS: in 2013 bleken alleen al in Californische vrouwengevangenissen in de voorafgaande paar jaren 148 vrouwen onvruchtbaar gemaakt te zijn. (14)

Onder de welluidende benaming 'eugenetica' zet zich deze trend vandaag ook bij ons schaamteloos door bij een publiek dat kennelijk geen kaas gegeten heeft van de geschiedenis om niet te zeggen dat met het verdwijnen van 'de laatste getuigen' het wel zo lijkt te zijn alsof de geschiedenis zelf werd weggewist samen met het geheugen van een beschaving die gebukt gaat onder een massaal modern analfabetisme dat nog slechts oog heeft voor wat de jongste 24 uur gebeurde en dan komen nog slechts die zaken onder de aandacht die betrekking hebben op sensatie, mode, stijl, sport en popcultuur.

Abortus of de moord op ongeboren kinderen is allang geen gespreksonderwerp meer, laat staan dat iemand het nog in zijn hoofd zou halen om zich hiertegen te verzetten – waar het andersvaliden betreft werden reeds juridische precedentes geschapen die het quasi onmogelijk maken voor artsen om abortus te weigeren omdat volwassen gehandicapten artsen die zulks met de betrokkenen alsnog deden voor de rechter hebben gedaagd en een fikse schadevergoeding hebben geëist. Euthanasie wordt door megalomane mediaprofessoren steeds vaker voorgesteld als het menselijke meesterschap over de dood, nadat men naar hun zeggen ook al meester over het leven zou zijn geworden en specialisten blijken deze vorm van moord, welke zich intussen verkapt heeft als barmhartige hulp bij zelfdoding, nu zelfs niet zelden op te vatten als de ultieme *painkiller*, alsof het mogelijk was om op een betekenisvolle manier over een levenloos ding te zeggen dat het pijnvrij is. Specialisten blijken met andere woorden gedreven te worden door een wel heel bijzondere vorm van waanzin, die evenwel goed gesitueerd kan worden in het kamp van het materialistisch atheïsme waar de mens zichzelf god waant in de duisternis van een hardnekkige doch hopeloos voorbijgestreefde verlichtingsdroom. (15)

Het korte termijndenken, het onderschatten van het belang van de opvoeding en in het bijzonder het geringschatten van het vak geschiedenis op school dragen ertoe bij dat uiterst belangrijke historische lessen voor de mensheid verloren dreigen te gaan omdat zij in het leerprogramma van de nieuwe generaties ontbreken. Het volstaat immers niet dat deze kennis 'ergens' bereikbaar is omdat dit 'ergens' slaat op een of ander reservoir in een bibliotheek dat weliswaar – theoretisch – altijd en door iedereen geraadpleegd kan worden maar waar in de praktijk nooit meer iemand komt omdat er straks niemand meer is die het bestaan ervan kan vermoeden.

Politieke partijen met programma's die steeds meer gelijkenis gaan vertonen met deze van het nationaal socialisme en met voormannen die zich ideologisch situeren als extreem rechts, racistisch of godsdienstwaaninnig, komen vandaag wereldwijd tot een ongehoorde bloei – maar het is niet de bloei van een bloem doch veeleer deze van een zich ontplooiende paddenstoelwolk van een atoombom welke zich verspreidt. De politici in kwestie, of zoals ze zich althans noemen, zullen niet langer met een *cordon sanitaire* uit het wetgevende deel van de regering gebannen kunnen worden, zoals nu

reeds het geval is in de Amerikaanse staat Indiana onder het voormalige gouverneurschap van de huidige vicepresident Pence waar de burgers op grond van religieuze overtuiging het recht kregen om klanten te weigeren op grond van hun seksuele geaardheid. Racisme en apartheid zijn nu reeds een realiteit in dat deel van de wereld dat er met zijn reusachtige Vrijheidsbeeld prat op gaat de voortrekker bij uitstek te zijn van de vrijheid, de gelijkheid en de broederlijkheid – kortom van de mensenrechten alom ter wereld. Steeds vaker brengt een massa onwetenden populistten aan de macht die zich ertoe lenen om de grillen van een onwetende meerderheid ten uitvoer te brengen en in een zich steeds contrastrijker polariserend landschap betekent zulks niets minder dan oorlog. Waar oorlog alsnog verhinderd wordt omdat het uitzicht op een totale verwoesting van de aarde dit onmogelijk maakt, kanaliseren zich de frustraties van een onderdrukte meute in een onderdrukking op haar beurt van haar tegenpool in een steeds chaotischer maatschappij waar wetteloosheid en burgeroorlog dreigen.

(Wordt vervolgd)

(J.B., 29.11 - 11.12. 2017)

Verwijzingen:

Abram de Swaan, The Killing Compartments. On genocidal regimes and their perpetrators, 2014. (Nederlandse vertaling: Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders, Prometheus, 2014).

(2) <https://www.mo.be/nieuws/honger-veroorzaken-moet-oorlogsmisdaad-worden>

(3) <https://www.mo.be/nieuws/recordopbrengst-voor-graan-maar-toch-meer-honger>

(4) Zie ook:

<http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=3036023>

<http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=3036856>

<http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=3037605>

<http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=3038296>

(6) <https://www.mo.be/nieuws/honger-veroorzaken-moet-oorlogsmisdaad-worden>

(7) <https://www.mo.be/nieuws/recordopbrengst-voor-graan-maar-toch-meer-honger>

(8) Zie ook:

<http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=3036023>

<http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=3036856>

<http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=3037605>

<http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=3038296>

<http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=3039382>

(9) Arendt bedoelde eigenlijk de banaliteit van de *dadars* van het kwaad. (de Swaan, 29-30)

(10) Heirman, Mark, 1000 jaar slaaf. De vloek van Zwart-Afrika, Houtekiet 2016.

<https://alfredmuller.net/2014/05/18/de-vergeten->

geschiedenis-van-hongaarse-slavenarbeid/ met een verwijzing naar: Rozett, Robert. *Conscripted Slaves: Hungarian Jewish Forced Laborers On The Eastern Front during the Second World War*. Jerusalem: Yad Vashem Publications, 2014.

[http://www.ijmnl.org/onzestrijd/3/moderne-slavernij.html?](http://www.ijmnl.org/onzestrijd/3/moderne-slavernij.html?gclid=CjwKCAiA07PRBRBJEiwAS20SIPFknNUdE)
[gclid=CjwKCAiA07PRBRBJEiwAS20SIPFknNUdE](http://www.ijmnl.org/onzestrijd/3/moderne-slavernij.html?gclid=CjwKCAiA07PRBRBJEiwAS20SIPFknNUdE)

[QRYFGSYxBsAnlZZCo1o14-i7MCju9DhvDFTBaVyUyueQBoCgVYQAvD_BwE](http://www.ijmnl.org/onzestrijd/3/moderne-slavernij.html?gclid=CjwKCAiA07PRBRBJEiwAS20SIPFknNUdE)

(11) Gie van den Berghe, (webstek *Serendib*), *Van droom tot nachtmerrie*:

([http://www.serendib.be/artikels](http://www.serendib.be/artikels/vandroomtotnachtmerrie.htm)
[/vandroomtotnachtmerrie.htm](http://www.serendib.be/artikels/vandroomtotnachtmerrie.htm))

(12) Gie van den Berghe, *De mens voorbij*, Meulenhoff/Manteau 2008. Zie:

<http://www.serendib.be/boeken/De-mens-voorbij.htm>

(13) https://nl.wikipedia.org/wiki/Aktion_T4

(14) Erik Thys, *Psychogenocide. Psychiatrie, kunst en massamoord onder de nazi's*, Epo, Berchem 2015, pp. 292-293. Zie ook: *Aan de feesttafels der kannibalen*:

<http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=3016740> en *Genosuïdide in de opmars*: <http://www.bloggen.be/tisallemaiet/archief.php?ID=1556061>

(15) Zie ook: Jan Bauwens, *Transatheïsme*, Serskamp 2003. Online:

<http://blogimages.bloggen.be/transatheism/attach/564.pdf> . In de handel:

<https://www.boekenbestellen.nl/boek/trans-atheisme-de-metafysica-van-het-lam/10436>

